

ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКІ НАЗВИ СТОЛА ТА ЙОГО ЧАСТИН У ПРОСТОРОВІЙ І ЧАСОВІЙ ПРОЕКЦІЇ

У статті розглянуто функціонування лексико-семантичної групи південнослобожанських назв стола та його частин у загальноукраїнському контексті. Насамперед визначено, що вивчення лексики південнослобожанських говірок на сьогодні є актуальним і пріоритетним напрямом діалектологічних досліджень, бо досі на терені українських, зокрема й південно-східних говорів, увагу здебільшого було приділено середньонадніпрянським, степовим та східнослобожанським говіркам. Південь Слобожанщини залишається обділеним увагою діалектологів.

У пропонованій статті представлено відповідники південнослобожанських назв стола та його частин у сусідніх говорах і мовах, що виявило як спільні для різних говірок репрезентанти досліджуваних сем, так і відмінні, ті, якими порівнювані говірки відрізняються, а також їхню динаміку.

Аналіз лексико-семантичної групи південнослобожанських назв стола та його частин на двох хронологічних зрізах (кінець XIX – кінець XX століття) із використанням свідчень різноманітних джерел дозволив простежити динаміку цієї групи лексики впродовж останнього століття і дійти висновку, що частина репрезентантів функціонує стало, без змін, частина номенів зазнала різноманітних змін: семантичних, фонетичних, словотвірних. Виявлено також лексеми, що функціонують на сьогодні, хоч і спорадично, у південнослобожанських говірках, а джерелами сторічної давнини на цій території не були зафіксовані.

Ключові слова: діалектна лексика, репрезентант, сема, структурна організація, динаміка.

Постановка проблеми. Одним із найактуальніших завдань українського мовознавства сьогодні є укладання *Словника українських говорів* і *Лексичного атласу української мови*. Створення лексикографічних та лінгвогеографічних праць такого рівня передбачає багатоетапне попереднє вивчення лексики діалектної мови: фіксацію лексем за різноманітними тематичними групами (ТГЛ), з'ясування семантики, системних зв'язків, географії всіх елементів ТГЛ. Лише після формування належної емпіричної бази діалектної лексикографії та лексичної ареалогії стане можливим представлення складу, географії та історії формування лексичної системи української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вивчення тематичних груп лексики українських говорів помітно активізувалося. Опис новожитніх говірок став відчутним, чому сприяли завершення роботи над *Атласом української мови* та реалізація низки індивідуальних дослідницьких програм (праці А. Поповського [9], К. Глуховцевої [3; 4], Л. Фроляк [11], В. Леснової [5], І. Ніколаєнко [7], І. Магрицької [6], Н. Сіденко [10], О. Верховод [2], Ю. Абрамян [1] та ін.). Проте виконані дослідження стосуються насамперед степових і східнослобожанських говірок. Територія Південної Слобожанщини в діалектному плані залишається ще й досі недостатньо вивченою.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Актуальність теми пропонованого дослідження зумовлена необхідністю вивчення складу, семантики й географії лексики південнослобожанських говірок, яка досі не була предметом спеціального аналізу, з'ясування тенденцій формування й динаміки лексичних підсистем новожитніх говірок.

Об'єктом дослідження є 107 південнослобожанських говірок, що розташовані в південних (Нововодолазькому, Чугуївському, Великобурлуцькому, Балакліївському, Лозівському, Ізюмському, Барвінківському, Борівському, Близнюківському) районах Харківської обл. та північних (Краснолиманському, Слов'янському, Артемівському, Олександрівському) районах Донецької обл.

Предмет дослідження – лексико-семантична група назв стола та його частин у говірках Південної Слобожанщини, яка належить до стійких шарів діалектної лексики, а тому є надійним джерелом інформації для синхронних і діахронних досліджень.

Метою цієї наукової розвідки є: 1) вивчити структурну організацію лексико-семантичної групи назв стола та його частин у південнослобожанських говірках; 2) з'ясувати зв'язок цієї лексичної групи із відповідниками в суміжних східнослобожанських говірках та інших українських говорах; 3) визначити динаміку досліджуваної південнослобожанської лексики впродовж ХХ століття, зіставивши сучасні діалектні назви з їхніми відповідниками, зафіксованими в етнографічних і лексикографічних працях кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексико-семантична група назв стола та його частин об'єднує 4 семи: 1) 'стіл – рід меблів у вигляді широкої горизонтальної дошки на кількох ніжках'; 2) 'кришка стола, його верхня дошка'; 3) 'каркас стола, його ніжки'; 4) 'висувна скринька в столі'.

Сема 'стіл – рід меблів у вигляді широкої горизонтальної дошки на кількох ніжках' репрезентована лексемою *с'т'іл* та її фонетичним варіантом *стол*. Назва *ст'іл* широко побутує також у подільських, середньонадніпрянських говірках (Мартинова, с. 35; Ващенко, с. 9, с. 27), відома в сучасній українській мові (СУМ, ІХ, с. 712–713); лексема *стол* поширена в південнослобожанських говірках ще й під впливом російської мови (СРЯ, ІV, с. 271).

Сему 'кришка стола, його верхня дошка' в південнослобожанських говірках репрезентують такі назви: *к'ришка* (*к'ришка с'толу*, *к'ришка сто'ла*, *пок'ришка*), *с'т'іл'ниц'а* (*стол'ни'ц'а*, *с'т'іл'ник*, *стол'ниц'а*, *сти'лиц'а*, *столешн'а*, *столешни'ц'а*, *стол'ешни'ц'а*, *стол'ешн'ік*), *с'т'іл* (*стол*), *п'лаха* (*п'лахта*), *дошка* (*дошка сто'ла*, *верхн'а дошка*), *л'ада*, *в'іко*. Спільними для південнослобожанських та східнослобожанських говірок є репрезентанти *к'ришка сто'ла*, *с'т'іл'ниц'а*, *с'т'іл* (Глуховцева, с. 145). У деяких із обстежених говірок інформанти зазначили, що окремої назви для кришки стола не існує, в інших додали, що реалія (вся конструкція) має одну назву *с'т'іл* або *стол*. Зазначимо, що в цих говірках може побутувати й окрема лексема на позначення аналізованої семи. Частина репрезентантів аналізованої семи побутує в середньонадніпрянському та подільському говорах: *к'ришка*, *с'т'іл'ниц'а*, *дош(с)ка*, *в'іко на стол'і* (Мартинова, с. 35–36). Останній (*віко*) зафіксовано в поліських говорах на позначення денотата 'обід у ситі' (Лисенко, с. 46). За свідченнями писемних пам'яток, у східнослобожанських говірках ХІХ ст. *віко* 'накривка чого-небудь' (Глуховцева, с. 145), отже, на сучасному етапі спостерігаємо звуження семантики цієї лексеми в слобожанських говірках. Назва *кришка* 'столешниця' побутує в рос. говорах (СРНГ, ХV, с. 354).

У гуцульських говірках зафіксовано лексеми *п'лаха* 'колена дошка' (ГГ, с. 150), *ляда* 'частина ткацького верстата', 'скриня (для одягу)', 'прилавок', 'дверцята при вході на горище чи у погребі' (ГГ, с. 117). У бойківських говірках *ляда* 'скриня для зерна' (Онишкевич, І, с. 424), у західноволинських – 'рухомі дверцята, покришка, що прикривають отвір на горище, у льох', тут же *п'лахта* 'рядно' (Корзонюк, с. 186). Крім того, репрезентант *ляда* 'кришка погребя', 'віконниця' зафіксовано в південно-східних полтавських говірках (Сизько, с. 51). Близькими до останнього є полтавські назви *ляди*, *ляд* 'віконниці, що закривають вікна знадвору' (Ващенко, с. 56). У поліських говорах *лядо* 'кришка, дверцята для закривання погребя', 'верхня частина стола', 'дверцята, що закривають вхід на горище хати чи сараю' (Лисенко, с. 119), *п'лаха* 'частина сітки невода', *п'лахта* 'дощаний щит в рамі крила вітряка; в одному крилі три таких щити' (Лисенко, с. 162), у бойківських говірках *п'лаха* 'колода, розколена надвое', *п'лахта* 'п'лахта', 'рядно', 'старе простирadlo, що сі траву носить'; 'дошка, на якій качають тісто' (Онишкевич, ІІ, с. 79). У рос. говорах *ляда*, *лядка* 'дверчата на чердак, у підвал або в погріб' (СРДГ, ІІ, с. 126), *ляда* 'відкидні дверцята, що закривають вхід у погріб, на горище' (СРНГ, ХVІІ, с. 262). Як бачимо, південнослобожанська лексика, як і лексика східностепових говірок, також має українсько-російські паралелізми, напр., *ляда* – *кришка* (8, с. 101). На поширення в південнослобожанських говірках репрезентантів *столешн'а*, *стол'ешн'ік*, очевидно, також

вплинула російська мова, у якій *столéшниця* ‘верхня дошка, кришка стола’, *столéшник* ‘скатерть (застар., обл.)’ (СРЯ, IV, с. 272).

Зіставлення репертуару семи ‘кришка стола, його верхня дошка’ на двох хронологічних зрізах (XIX – кінець XX ст.) дозволяє зробити висновки, що незмінною в обстежених говірках зберігається лише назва *стільниця* [Грінченко, IV, с. 206], більшість зафіксованих наприкінці XX ст. репрезентантів зазнали семантичних змін (*крішка* (Квітка-Основ’яненко, II, с. 42; Грінченко, II, с. 308), *стіл* (Багалій, с. 163), *стільнік* (Грінченко, IV, с. 206), *плáха* (Грінченко, III, с. 192), *дошка* (Грінченко, I, с. 437), *ляда* (Грінченко, II, с. 391), *віко* (Будилович, с. 133; Грінченко, I, с. 237)), частина – семантичних і фонетичних (*покрішка* (Грінченко, III, с. 278), *плахта* (*плáхта* Грінченко, III, с. 192)), частина – словотвірних (*столéшн’а*, *столéшниця’а*, *столéшн’ік* (Грінченко, IV, с. 206)).

Сема ‘каркас стола’ репрезентована в обстежених говірках такими лексемами: *ножки* (*ношки*, *ношк’і*, *н’ішки*), *обн’іжки* (*обн’ішки*), *каркас*, *лапки* (*лапк’і*), *рама* (*рамка*), *царга*. Спільними для південнословобожанських та східнословобожанських говірок є репрезентанти *ношки*, *лапки*, *рама*. Не було зафіксовано в обстежених говірках такі східнословобожанські назви: *прист’іл’а*, *п’ідстол’а*, *п’ідстолка*, *станок* (Глуховцева, с. 139). Як репрезентанти семи ‘ніжки стола’ у східнословобожанських говірках відомі назви *пéр’епонки*, *обн’іж’а* (пор. з південнословобожанським *обн’іжки*, *обн’ішки*) (Глуховцева, с. 141). Лексеми *ст’іл’ниця’а*, *ст’іл*, *обкл’іт*, *покл’іт*, *станок*, *ножки*, *н’іжки*, *обн’іжки*, *обн’іж’а*, *п’ідн’іж’а*, *корпус*, *каркас*, *рама* функціонують у подільських та середньонаддніпрянських говірках (Мартінова, с. 36). Маніфестант *обн’іжки* близький до бойківського *обніже* (*столини*) ‘столина’, ‘дошки, що з’єднують “коники”, тобто ніжки стола; дошки навкруг ніжок стола, які утворюють скриню’, ‘поздовжні стінки стола (поперечні дошки разом з ніжками стола – коники)’ (*столини* ‘спід стола у формі скрині без віка, на яку кладуть “стіл”, тобто дошку, столешницю) (Онишкевич, II, с. 255). У цих же говірках виступає й лексема *ношка* ‘ніжка’ (Онишкевич, I, с. 495). На поширення лексем *ношки*, *лапки* в південнословобожанських говірках вплинула і російська мова (*но́жка* (СРЯ, II, с. 507), *ла́пка* (СРЯ, II, с. 164)).

Спостереження за динамікою розвитку компонентного складу семи ‘каркас стола’ в південнословобожанських говірках протягом останнього століття дозволяє констатувати, що жодна із записаних на сучасному хронологічному зрізі лексем не збереглася без змін: частина репрезентантів виявляє семантичну трансформацію (*лапки* (Грінченко, II, с. 344), *рама*, *рамка* (Грінченко, IV, с. 5)), назва *ношки* (*ніжка* (Грінченко, II, с. 566)) змінила фонетичне оформлення, *обн’іжки* – словотвірне (*обніжжя* (Грінченко, III, с. 20)), маніфестанти *каркас*, *царга* у розглянутих писемних джерелах не були виявлені.

Сема ‘висувна скринька в столі’ репрезентована лексемами *йашчи́к* (*йашч’ік*, *йашч’ик*, *йашч’ік*, *йашчи́к ві’дві’жній*, *йашчи́чи́к*, *йашчи́чок*, *йашч’ч’іч’ок*), *шухл’ада* (*шухл’адка*, *шухл’атка*, *шухл’ада*), *п’ідстолі́на*, *коробок* (*ко’робка*). Спільними для південнословобожанських та східнословобожанських говірок є репрезентанти *йашчи́к*, *йашчи́чок*, *шухл’ада*. Не були зафіксовані в обстежених говірках такі східнословобожанські назви *скрин’ка*, *шкатулка*, *п’ідстол’нік* (Глуховцева, с. 142).

У подільських та середньонаддніпрянських говірках поширені лексеми *йашчи́к*, *шухл’ада*, *шухл’адка*, *йашчи́чок* (Мартінова, с. 37), у гуцульських, закарпатських говірках зафіксовано назву *шухляда* (ГГ, с. 222; ДЛАЗ, II, к. 229); лексеми *скринка*, *шкатулка*, *шухл’ада* репрезентують аналізовану сему у наддністрянських, гуцульських, бойківських говірках (Studia, с. 60).

Зіставлення репертуару семи ‘висувна скринька в столі’ на двох хронологічних зрізах (XIX – кінець XX ст.) дозволяє зробити висновки про стале функціонування репрезентанта *шухляда* (Грінченко, IV, с. 520) в обстежених говірках протягом останнього століття, частина маніфестантів зазнала словотвірних змін (*шухл’адка* (Грінченко, IV, с. 520)), *п’ідстолина* (Грінченко, III, с. 180)), частина – семантичних (*ящик* (Грінченко, IV, с. 546)),

стóлик (Грінченко, IV, с. 209)), лексеми *йашчичок* (Грінченко, IV, с. 546), *коро́бок* (*коро́бка* Грінченко, II, с. 285) виявляють семантичну і словотвірну трансформацію.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, лексико-семантична група назв стола та його частин у південнословобожанських говірках представлена лексемами, що функціонували тут і протягом останнього століття: 3 з них збереглися без змін, 16 зазнали семантичної трансформації, 9 – словотвірної, 3 – фонетичної, не було зафіксовано в розглянутих джерелах сторічної давнини 2 назви (*царга*, *каркас*). Перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі полягають у послідовному дослідженні інших лексико-семантичних та тематичних груп лексики, які функціонують у південнословобожанських говірках, що дозволить розширити емпіричну базу української діалектології.

Список використаної літератури

1. Абрамян Ю. В. Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східнословобожанських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. В. Абрамян. – Луганськ, 2011. – 20 с.
2. Верховод О. В. Генеза українських східнословобожанських говірок на лексичному рівні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. В. Верховод. – Луганськ, 2009. – 23 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / К. Д. Глуховцева. – К., 2006. – 410 арк. + арк. 411–569 дод.: карт. – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : арк. 369–410.
4. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнословобожанських говірок : Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / К. Д. Глуховцева. – К., 1992. – 427 с.
5. Леснова В. В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. В. Леснова. – Запоріжжя, 1999. – 21 с.
6. Магрицька І. В. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. В. Магрицька. – Запоріжжя, 2000. – 23 с.
7. Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. О. Ніколаєнко. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.
8. Омельченко З. Л. Взаємодія лексики східностепових говорів України з лексикою російської мови / З. Л. Омельченко // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 100–103.
9. Поповський А. М. Південноукраїнські степові говори як особливий діалектний тип / А. М. Поповський // Лінгвістичні студії : Тематичний зб. наук. праць. – Вип. 1. – Донецьк : ДонДУ, 1994. – С. 176–181.
10. Сіденко Н. П. Географічна апелитивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.01 / Н. П. Сіденко. – Донецьк, 2003. – 22 с.
11. Фроляк Л. Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья : автореф. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Л. Д. Фроляк. – К., 1988. – 19 с.

Список використаних джерел

- Багалій – Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка. – Х. : Основа, 1991. – 256 с.
- Будилович – Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным : Исследования в области лингвистической палеонтологии славян / А. Будилович. – К., – 1882. – Ч. II. – Вып. 1. – 262 с.
- Ващенко – Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.
- Глуховцева – Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнословобожанських говірок : дис. ... канд. філол. наук / К. Д. Глуховцева. – К., 1992. – 427 с.
- Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
- ДЛАЗ – Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1958–1993. – Ч. I–III.

Квітка-Оснoв'яненко – Словник мoви творів Г. Квіткo-Оснoв'яненкo: У 3 т. / Г. Квіткo-Оснoв'яненко. – Х., 1978–1979. – Т. I–III.

Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1972. – 260 с.

Мартінова – Мартінова Г. І. Подільсько-середньонадніпряньська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): дис. ... канд. філол. наук / Г. І. Мартінова. – К., 1993. – 480 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. I–II.

Сизько – Сизько А. Г. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Г. Сизько. – Д., 1990. – 99 с.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. – М.; Л. : Наука, 1965–1989. – Т. I–XXIV.

СРЯ – Словарь русского языка: В 4 т. – М. : Наука, 1985–1998. – Т. I–IV.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Studia – Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. katedry języków ruskich UJ) // Opracował M. Karaś). – Kraków, 1975. – 237 s.

Одержано редакцією 11.12.13

Прийнято до публікації 14.12.13

Л. Н. Тищенко

Южнослобожанские названия стола и его частей в пространственной и временной проекции

В статье рассмотрено функционирование лексико-семантической группы южнослобожанских названий стола и его частей в общеукраинском контексте. Прежде всего определено, что изучение лексики южнослобожанских говоров вообще на сегодня является актуальным и приоритетным направлением диалектологических исследований, так как при изучении украинских, в частности и юго-восточных говоров, внимание преимущественно уделялось средненадднепровским, степным и восточнослобожанским говорам. Юг Слобожанщины до сих пор обделен вниманием диалектологов.

В предложенной статье характеризуются взаимоотношения южнослобожанских названий стола и его частей с соответствующими названиями в соседних говорах и языках, что открыло как общие для разных говоров репрезентанты исследуемых сем, так и отличные, те, которыми отличаются говоры, взятые для сравнения.

Анализ лексико-семантической группы южнослобожанских названий стола и его частей на двух хронологических срезах (конец XIX–конец XX века) с использованием данных разнообразных источников позволил отследить динамику этой группы лексики на протяжении последнего столетия и прийти к выводу, что часть репрезентантов функционирует стабильно, без изменений, часть – претерпела различные изменения: семантические, фонетические, словообразовательные. Выявлены также лексемы, которые функционируют на сегодня, хоть и спорадически, в южнослобожанских говорах, но источниками столетней давности на этой территории не были зафиксированы.

Ключевые слова: диалектная лексика, репрезентант, сема, структурная организация, динамика.

L. M. Tyshchenko

South-slobozhan names of table and its parts in spatial and temporal projections

The functioning of the lexical and semantic group of South-slobozhan names of table and its parts is considered in the article in general Ukrainian context. The author states that learning vocabulary of South-slobozhan dialects is important and a priority dialectological research nowadays, because until now the attention was mainly paid to middle-beyond Dnipro-river, steppe and East-slobozhan types of Ukrainian dialects. So South Sloboda Ukraine is deprived of dialectologists' attention.

The relations of South-slobozhan names of table and its parts is clarified in this article with counterparts in neighboring dialects and languages, and this clarification shows both common representants of studied semas for different dialects and different representants that ones which are comparable within different dialects.

The analysis of lexical and semantic group of South-slobozhan names of table and its parts in two chronological sections (the end of XIXth–the end of the XXth century) with use of data of various sources allowed to trace the dynamics of this group of vocabulary throughout the last century and concluded that some representants function stable, without any changes (стіл, стільниця, шухляда), and some representants were undergone with diverse changes: semantic, phonetic, word building. It was also found lexemes that operate nowadays even sporadically in South-slobozhan dialects, and which were not recorded in hystorical sources.

Key words: *dialectal vocabulary, represent, seme, structural organization, dynamics.*